

múltbanéző

Bakó Endre

Nadányi Zoltán Bessenyei Györgyről

Nadányi Zoltán (1892–1955) az egykor országos nagyságokat felvonultató főúri, majd bihari dzsenti család leszármazottja 1914-ben jogot végzett Nagyváradon, majd – minthogy édesapja 1913-ban a családra adóságokkal agyonterhelt 7–800 holdas birtokot hagyott – felcsapott újságírónak. Az özvegy a vagyon megmaradt részét hadikölcsönbe fektette, így a család a veszített háború miatt nincstelenné vált. Nadányi 1920-ban repatriált a román impérium alá került Nagyváradról, és Budapesten próbálkozott talpra állni, majd Bakonszegen húzta meg magát, a nagyapai kúriában. Rövidesen megnősült, felváltva időzött Bakonszegen és Budapesten, továbbra is valami megélhetés után loholva. A kis Berettyóújfaluhoz közeli bihari faluban gyakran láthatta az 1883-ban Bessenyeinek emelt emlékművet Miklós nagybátyja egykori telkén, közel a Berettyó folyóhoz, ahova napozni és fürdőzni járt. Akkor még az a síremlék rejtette a nagy író hamvait. Az emlékmű mindennapos látványa nyilván elgondolkodtatta nagy elődjének, szegről-végről rokonának, a „Bihari remeté”-nek a sorsáról, a magyar kultúrtörténetben betöltött példaértékű szerepéről és főleg magányosságáról. Ezt szenvedte ő is. Ebből az élményből született az irodalomtörténeti kánon szerint bakonszegi magányának legértékesebb művészi hozadéka, életművének egyik legszebb, minden esetre legtöbbet idézett költeménye, A testőr, amely 1925-ben jelent meg.

A testőr

Itt nyugszik ő, sok bécsi hölgy
Szerelme. Költő, dalia.
Királynénk, szép Terézia
Testőre, Bessenyei György.

Itt nyugszik ő, Bakonszegen.
Nem Bécsben és nem egyebütt.
Lovával együvé feküdt,
Kifent bajusszal, délcegen.

Kalandozott és megpihent.
A lármás, fényes Bécs után
Ölébe vette őt puhán
A csend. A bakonszegi csend.

Én nem a testőrt tisztelem,
Hanem azt, aki hazatért,
Ott hagyva minden csatatért,
És állt a parton dísztelen.

A zöld Berettyót látta itt,
A borzas fákat, bokrokat,
Miután látta már sokat
A szép királynő vállait.

Út csendben a tornác zugán
És nézte a bukó napot,
Aztán a toll után kapott,
Utolsó szalmaszál után.

Bizony, utolsó szalmaszál,
Bizony, fuldoklik, aki él.
De aki több a többinél,
E szalmaszállal partra száll.

A Nyugat kánonja szerint a régi nagy költők nem szobrok, hanem íróársak. Érdekes, hogy Nadányit a nemzeti hagyományok horizontja költőként módjával érdekelte, nincs is több verse, mely költőelődöt idézne, pláne heroizálna. Bessenyei emlékét viszont kultikusán ápolta. Az ő tisztelő verse előtt, a sok alkalmi költemény közül, Szász Károly, Sajó Sándor és Áprily Lajos Bessenyei-költeményét emeli ki az irodalomtörténet.

Kevés lírai portré, szavakból kifaragott szobor él olyan elevenen irodalmi eszméletünkben, mint ez a remekmű. Ha megpróbáljuk a verset elemeire bontani, az esztétikai hatás összetevőit kibogozni, olyan értékekre bukkanunk, mint a közvetlenség, ugyanakkor ennek ellentétéként a különös pátosz, a hősiesség tudatosítása, a szemérmes, rejtett hazafiság, végül a szellemi tevékenység, az alkotás felmagasztalása, mint az autentikus emberi létmód (Heidegger) egyetlen formája. A sokoldalú költőiség megnyilvánul a magasabb rendű eszmeiségben, a versszerkezet logikájában, az epikus és lírai mozzanatok váltakozásában, a stílus gazdagságában. Ezek az esztétikai értékek a műélvezőkkel általában elfeledtetik, hogy a versben idézett élettények itt-ott pontatlanok. Azaz a modern költői alkotás nem sorolható mechanikusan a megismerés kategóriájába, mert lényege szerint nem az igazságkritérium próbája, hanem egy világézés manifesztuma.

A testőrséghez 1765-ben bevonult Bessenyei György már 1773-ban, betegségére hivatkozva kérte elbocsátását, de nem szándékozott hazatérni, hiszen tele volt írói tervekkel és ambíciókkal, s ezeket Bécsben remélte megvalósítani. Csak akkor lépett ki a testőrségtől, amikor másképpen is tudta biztosítani bécsi egzisztenciáját: évi kétezer forint fizetésért a magyar protestánsok ügyvivője lett. Viszont támogatta rajongva szeretett királynője Ratio Educationis-át, ezért a protestánsok visszavonták a megbízatást. A királynő kegyéből ugyanannyi fizetésért udvari könyvtárőri kinevezést kapott, ennek fejében azonban át kellett térnie a katolikus hitre. 1780-ban Mária Terézia meghalt, a takarékos II. József 1782-ben visszavonta a költő-könyvtáros kegydíját. Mivel birtokainak jövedelme nem tette lehetővé a bécsi ház

fenntartását, kénytelen volt búcsút venni a császárvárostól. Ekkor valóban nem tett kísérletet ott tartózkodásának meghosszabbítására, ellenben hazaköltözött Bercelre, majd Feketetőti jóságára, s csak 1787-ben, hazatérésének ötödik esztendejében lakta meg Pusztakovácsi birtokát, ahol egyszerű lakóházat emeltetett magának egy karnyújtásnyira a Berettyótól. Tehát nem Mária Terézia életében mondott búcsút Bécsnek, hanem II. József uralkodása idején, ráadásul nem önszántából, s nem egyenesen Bakonszegre vitt az útja. Ott egy idő múlva, a mostoha körülmények ellenére, folytatta írói-filozófiai munkásságát, még néhány remekművet is alkotott, majd életének utolsó hat-hét évében már semmit sem írt.

A kisebb-nagyobb ténybeli pontatlanságok ellenére a költeményt mégis hitelesnek és méltónak érezzük a bihari remete szelleméhez. A lírai költő nem időzhet el a részleteknél, nem mérlegelhet minden élettényt. A jellem sokoldalú, dialektikus ábrázolására egyedül a regény képes, a lírai műnek a lényegre kell megragadnia, amelynek révén létrehozza a szemléleti totalitást, az esztétikai külön valóságot. Bessenyei életének egyik leglényegesebb fordulópontja hazatelepülése, és második nagy alkotói korszakának kibontakozása. Nadányi versének ez a lényegi esemény az eszmei magja, az önmagában zárt, szilárd középpontja. Bessenyei felerősödő magyarságtudata, hazaszeretete, a pusztai magányt büszkén vállaló „csak-azért-is” elszántsága olyan példaértékű magatartás, amely alkalmas arra, hogy jelképi erőre emelkedjék. 1925-ben, amikor Nadányi a verset írta, még nem ismerhette Bessenyeinek minden Bakonszegen alkotott művét, a Tarimenes utazása c. regénye sem volt olvasható. De ismerhette Csokonainak Márton Józsefhez adresszált levelét:

"Teszek úgy, mint Bessenyei György, ama mind rendre, mind érdemre első magyar literátorunk, akiről a dolog esmérői nem tudják meghatározni, akkor volt-e nagyobb, mikor Bécsben a becsületnek, a hazafiúságnak közpiacán tündökölt, vagy most, midőn Bakonszegen a mi horizonunk elsetétedését úgy nézi, mint a földünk golyóbissa alá fordult, de azért teremteni meg nem szünő nap."

Csokonai zseniális megérzéssel elsőnek hasonlította össze, illetve állította szembe Bessenyeinek két alkotó korszakát, a bécsit és a bakonszegit. Érdekes továbbá, hogy mind a Csokonai-, mind a Nadányi-vízióban feltűnik, ha más funkcióban is a Nap, mint saját tárgyi valóságánál lényegesebb költői kép.

A testőr maradéktalanul megvalósítja a portré-vers esztétikai alapelveit. Az ábrázolt alak megelevenedik: sok bécsi hölgy szerelme volt, (Sajó Sándor 1921-ben írt egy verset Bessenyei szerelmei címen) költő és dalia, sokat kalandozott, testőr, ráadásul a szép Terézia királynő – akinek eleget látta a vállait – testőre. Bizonyos külső tulajdonságok – kifent bajusz, délceg termet – még közelebb viszik alakjához a befogadó képzetét. Hogy „lovával együvé feküdt”, ez egészen különös színben tünteti fel a vers hőstét. De ez csak helyi szózhagyomány, mely szerint a már korábban elpusztult kedvenc fehér lova mellé kívánt temetkezni egy almafa alá. A hun temetkezési szokást idéző mende-monda megragadta a költő fantáziáját is, amivel azt sugallja, hogy élhetett Bécsben bármeddig, élvezhette a birodalom első emberének (aki történetesen egy asszony) kegyeit, szívében, génjeiben azonban magmaradt magyarnak. Ezzel a keleti, szinte barbár temetkezési szokással lényegileg tagadta meg a bécsi évek civilizált miliójét, szellemi hatását, a rokokó stílus életmód alakító hatását. A költőileg mozgósított tulajdonságok mind megannyi lehetőségei az ábrázolás intenzív elmélyítésének. A költemény tengelyében Bessenyei jellemének fő értékeként a hazaszeretetet és az alkotói hivatást áll. Ez annál művészebb, mert kezdetben hazaszeretetet és írói hivatástudatot Bessenyei személyes

életében egymással ütköző pátoszok voltak. Benne ugyanis hatalmas tudásvágy, megismerési szenvedély lobogott, amihez részben kulturált környezetre, részint alkotói magányra volt szüksége. De ahogy Dénes Tibor írta: „... más a világváros magánya, könyvek között és abban a tudatban, hogy körülöttünk a nagy élet folyik, emberek vannak, színház, művészet, művelődés, van, akivel jó szót szólhatunk, és más: a remeteség Biharban. Rossz szagú szolgák, állatok között.” Mégis vállalta a bihari remeteséget.

A költő kiváló lélektani beleélő képességről, empátiáról tesz bizonyosságot, érzékeltetvén, hogy a fényből az árnyékba esett hősét megviselte a környezetváltozás, ernyedten figyel a bukó napot, amely egyben sorsának szimbóluma. A belső küzdelem nincs részletezve előttünk, csak az önmagával folytatott harc eredménye, így egy kissé váratlan, de annál hatásosabb a fordulat: a toll után kapott, utolsó szalmaszál után. Nadányi ezzel befejezte, megteremtette a versjellem egységét, feloldotta belső ellentmondását, létrehozta az eszményi alakot, amely annak ellenére fenséges, hogy sorsa nem fulladt tragédiába, noha a tragédia szküllái és karibdiszei már-már bekerítették. Bessenyei hősként áll előttünk, mert legyőzte a belső és külső akadályokat egyaránt. Itt akár be is fejeződhetne a költemény, de érezzük, az epikum és líra belső arányai az előbbi felé billennének. Nadányi tehát létfilozófiai dimenziót nyit, nem egyes szám első személyben ugyan, de nyilvánvalóvá teszi a személyes érdekeltiséget, hasonlóságot. Helyesen látta Lator László: "Mondanom sem kell, hogy A testőr Bessenyei-képe önarckép is (...) Nyilvánvalóan nem egyszerűen az egzisztenciális szorongás, hanem a szorongató társadalmi helyzet keltette rossz közérzet formálta meg benne (a) Bessenyei sorsát olyan személyes keserőséggel megfogalmazott mondatot: »Bizony, fuldoklik, aki él.«"

A költeményt Szabó Magda is elemezte. Az óda két titkát hangsúlyozta. Az első formai, a vers felépítésének módszere: a szöveg úgy hat, mint egy emlékbeszéd a sírnál. A másik titok a záró strofa, melyben Nadányi önmagát erősíti a teremtő munka hitével.

Bessenyei sírja

Amint fentebb jeleztük, Nadányi bakonszegi évei alatt sokszor látta az 1883-ban újra temetett Bessenyei sírját és a sírra emelt emlékművet. Sajnálattal kellett tapasztalnia, hogy az emlékhely el van hanyagolva. 1927-ben Berettyóújfaluban Csonka-Bihar Vármegye főlevéltárosa lett, egyben a januárban indult Bihar c. hetilap főmunkatársa mintegy két esztendeig. A harmadik számban dr. Eröss István főszolgabíró bejelentette, hogy rendbe hozatja a pusztakovácsi, azaz a bakonszegi sírt. Ugyanebben a számban Nadányi is Bessenyeiről írt. Eröss István rövidesen arról adott hírt, hogy egy bizottságot hozott létre Bessenyei sírjának gondozására. Nadányi márciusban visszatért a témára:

„Ezen a helyen Bessenyei sírjáról írtunk a múltkor, négy-öt héttel ezelőtt. Igazán nem az volt a célunk – nem is lehetett az –, hogy országos mozgalmat indítsunk vele, csak éppen lefestettük a sírt az író toll szabadabb színeivel, abból az alkalmából, hogy közigazgatási úton akarják az elhanyagolt sírt rendbe hozni. (...) örömmel látjuk most, hogy az igénytelen kis cikk nagy elhatározások megindítója lett: piano szólamát előbb Móricz Pál mesterhegedűje vette át és zengette tovább egy nagy napilap pódiumán, most pedig a Magyarság vasárnapi vezércikkében Milotay István harsonája fújja a kreszcsendót. Jólesik látni, hogy a Bessenyei név

varázsereje ma is milyen nagy: elég elsóhajtani ezt a nevet, máris felfelé küszik a hanglétrán. Országos mozgalom fog indulni a mi halk sóhajtásunk nyomán... (...) Annak idején Bakonszeg község intelligenciája adta össze annak az összegnek a túlnyomó részét, ami Bessenyei sírjához és a sír fenntartásához kellett. Erre is emlékeztessünk most, erre is emlékeztetessük azokat, akik Csonka-Bihar vármegye megmozdulása nyomán érdeklődéssel fordulnak a bakonszegi sír felé.”

Valóban, Móricz Pál is hallatta szavát, méghozzá Nadányira hivatkozva. A költő ugyanis azt szerényen elhallgatta, hogy nemcsak a helyi lapba, de a Magyarországon is megjelentettet egy SOS-cikket, jelezvén, hogy a testőr Bessenyei gondozatlan szent sírját, felejtett hamvait a szeszélyes sodrú Berettyó folyó partján közeli végvégpusztulás fenyegeti. Móricz veti fel elsőnek a nyíregyházi Bessenyei Kör felelősségét, amit aztán Milotay cikke is továbbbrezget. „Hogy a hivatalos magyar tudomány és irodalom nem törődik vele, hogy a hivatalos kultúrfőlény, amely tankönyvekben magasztalja dicsőségét, nem nyújtja felé óvó kezét, hogy a nevével nevezett irodalmi kör elfelejti, hogy se szülő, se elföldelő vármegyéje a nemzeti egység mai gondjai között nem ér rá utána sóhajtani, mindez oly megszokott és olyan természetes.”

1927 tavaszán Berettyóújfaluban Beethoven hangversenyt rendeztek a Bessenyei sír rendbehozatala érdekében. Nadányi ennek kapcsán így áldozott a „Bihari remete” emlékének:

„Beethoven és Bessenyei. Ez a két név került ma egymás mellé a Beethoven-koncert alkalmából, amit a Bessenyei-alap javára rendeznek. Első látszatra nagyon is idegen egymástól ez a két név, a diadalmas német zeneóriásé, meg az elfelejtett magyar íróé. Nincsen olyan tájéka a világnak, ahol diadalt ne ülné Beethoven zsenije. Nemcsak mostanában, a centenáriuma alkalmából, hanem mindig, minden nap minden órájában. És ez a triumf hangos: falatrázóan és mennyezetet csapkodóan hangos, mert ez a művész a zengő hangok művész volt. Az ő diadala nem néma diadal, mint a költőé, a szobrászé, a festőé, akiknek alkotása csendet teremt a csendben: az ő diadala és minden zeneköltőé megsemmisíti a csendet. Az ő diadala éppen abban nyilvánul, hogy a megzendített hangjai szebbek, mint a csend.

Zengő, bűgő, égis harsogó név a Beethoven neve.

Csendes név, a csennel örökre eljegyzett név a Bessenyeié.

Amaz telizengi a világot, emezt nem is ismeri a világ.

Amaz öles plakátokon tündöklék most Budapesttől Mexikóig, emez sehol sincs a világon. Sehol, de sehol, csak a csendes bakonszgi sírkövön.

Mégse olyan nagy az ellentét a két név között. Bessenyei neve Beethoven nagy sikerével, nagy nevével szemben nem a sikertelenséget nem a névtelenséget jelenti. Ha nem is emlegetik Bessenyei nevét sehol a világon – nálunk se sokat –, de emlegetik az egész világon a diadalmas új magyar irodalmat, amelyben Bessenyei szelleme, Bessenyei szívverése, Bessenyei fantáziája, teremtő ereje, magyar virtusa árad széjjel. Az irodalomtörténet az ő fellépésétől számítja a magyar irodalom új korszakát. Az új magyar irodalom az ő alkotása, ennek a szerzője ő. Minden diadalmas magyar írónak a neve: az ő álneve. Kap ő tapsot mindennap eleget, az egész világon – csak nem ejtik ki az igazi nevét.

Mégis rákerült Bessenyei neve a plakátra, egyelőre még csak mellékesen. Beethoven nevének az árnyékában: de kezdetnek ez is jó, ez is örvendetes. Reméljük, hogy ezután sűrűbben találkozunk ezzel a névvel, amit eddig nem nagyon koptattak sehol Magyarországon. Pedig a koptatás csak ragyogóbbá tenné, mint

az aranyat. Mikor e sorokat írjuk, a Beethoven koncertre már minden jegy elkelt. Arra a koncertre, amelynek jövedelméből a Bessenyei-sírt fogják megszépíteni. Jólesik hinnünk, hogy nemcsak Beethoven vonzza ilyen élénken a közönséget erre a koncertre, hanem egy kicsit, nagyon kicsit – Bessenyei is. Ha nem is emlegetik Bessenyei nevét sehol a világon – nálunk sem sokat –, de emlegetik az egész világon a diadalmas új magyar irodalmat, amelyben Bessenyei szelleme, Bessenyei szívverése, Bessenyei fantáziája, teremtő ereje, magyar virtusa árad széjjel. Az irodalomtörténet az ő fellépésétől számítja a magyar irodalom új korszakát. Az új magyar irodalom az ő alkotása, ennek a szerzője ő. Minden diadalmas magyar írónak a neve: az ő álneve.”

A felemelt szó ezúttal nem halt el a közöny falában. Még az „Irodalomtörténet” c. szakfolyóirat is hírt adott az ügről. „Sídját ez évtől kezdve már gondozzák, mert megalakult az országos Kanizsai Dorottya Bizottság – védője Horthy Miklós kormányzó neje, elnöke gróf Bethlen Istvánné –, s az új egyesület magára vállalta a régi magyar történeti sírok gondozásának kegyeletes munkáját.” Egy idő múlva felvetődött az ötlet, hogy a sírt áthelyezik a Magyar Cserkészszövetség Biharvármegyei Intézőbizottságának négyezer öles pusztakovácsi parkjába. A területet a cserészek Liptay Jenő nyíregyházi földbirtokostól kapták, azzal a kikötéssel, hogy oda viszik a költő hamvait, és gondozzák az író sírját. A terv azonban szerencsére dugába dőlt. Rövidesen ismét a sír elhanyagolásáról adtak hírt a lapok. A közleményt a fővárosi lapok is átvették, az egyik Szohor Pálra hivatkozva egyenesen azt állította, hogy trágyadomb van Bessenyei sírja helyén. Ezt a Bihari Gazda c. megyei lap cáfolta. A cikk szerzője szerint 1929-ben a sírt dr. Fráter László alispán indítványára a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet rendbe hozatta, bekerítettte. De a szabolcsiak most már rajta tartották szemüket megyéjük egyik legnagyobb szülöttének emlékművén.

A Bessenyei-sír exhumálása

1940. május 2-án a nyíregyházi Bessenyei Kör kezdeményezésére, a család és a Műemlékek Országos Bizottsága hozzájárulásával exhumálták Bessenyei sírját. Ebből az alkalomból Bihar vármegyét a Barcsay Károly dr. megyei főügyész, Fényes György dr. kórházi orvos, Nadányi Zoltán vármegyei főlevéltáros, vitéz Törő István dr. egyetemi tanársegéd összetételű szakértői bizottság képviselte. Szabolcs vármegye hét tagú küldöttségében a következők foglaltak helyet: Vác Elemér dr., Aradváry Béla dr., Belohorszky Ferenc dr., Sziklay László dr., dr. Mérey Ferencné, Aradváry Endre dr., Izay Béla dr. Az író szülőfalujának képviseletében jelen volt Tury Sándor református lelkész. A hangulatos, helyenként lírai hangvételű tudósítás szerint a szakértői bizottság minden kétséget kizárólag megállapította, hogy az 1883-ban emelt sírban, az emlékkő alatt Bessenyei csontváza porladt. Legelsőnek két metszőfoga került napvilágra, a koponyának már csak töredéke volt észlelhető, a prémsüvegének egy darabja viszont jól felismerhető állapotban maradt meg. „A Bessenyei Kör küldöttsége kettős fémládikát hozott magával. Abba rakják bele féltő gonddal a már erősen mállásnak indult csontokat, a süvegdarabot, az egy-két csipetnyi haját, s a teljesen elenyészett deszkakoporsó rozsdás szegeit. A páncélkardnak azonban semmi nyoma. Nadányi Miklós helyi földbirtokos, akinek családja egyébként rokonságban is van a költő családjával, úgy tudja, hogy azt

még 1883-ban kivették a koporsóból, s a család tagjai közül valaki magával vitte. Az is lehet azonban, hogy már valamelyik múzeumban van.”

Bessenyei exhumált hamvait 1940. május 4-én helyezték el Nyíregyháza város köztemetőjében. „A közvélemény hazavárta Bessenyei György hamvait. Én a jövő nyírségi kultúra büszke útját kívántam szolgálni akkor – amikor – mint a Szabolcs vármegyei Bessenyei György Kör ez időszaki elnöke mozgalmat indítottam a hamvak hazahozatalára. Néhány közigazgatási nehézséggel kellett megküzdünk – mondotta Szohor Pál többek között. Dr. Juhász Margit abban a reményben számolt be az ásatás körülményeiről, hogy az író műveiben tovább él: „Mégis, mi nem a holt Bessenyeit hoztuk haza. Az élő testőr, az élő magyar szól hozzánk a sírja éjszakájából...”

Nadányi Gertrúd 1955-ben, édesapjára hivatkozva, egy anekdotát elevenített fel, mint egy mélységesen titkolt ügyet. „Az egyik ravasz Nadányi rokon, aki az exhumálásra vállalkozott, sajnálta faluját ilyen nevezetességtől megfosztani, úgy hogy Nyíregyháza máig is egy kondás csontjával büszkélkedik Bessenyeie gyanánt.” Az anekdotának némi valóság alapja az, hogy Bessenyei kertjében temettek el egy Váradi nevű tisztartót is, és 1930-ban kétségek merültek fel, hogy 1883-ban, több száz négyzetméter terület felásása után, valóban a jeltelen sírba fektetett író hamvait találták-e meg a kiszáradt almafa korhadt tövében? Felmerült az a verzió is, hogy Bessenyei hamvait nem is 1883-ban, hanem 1877-ben exhumálták, s az ekkor emelt oromra helyezték az emlékövet. A tévedés lehetőségét Katona Béla cáfolta, emlékeztetve, hogy 1940-ben exhumálási jegyzőkönyv is készült, amelyet azonban nem használt, mert valószínűleg nem látott. Nadányi Gertrúd válaszában hangzott, hogy anekdotát közölt és nem igazolt tény.